

Τὸ ρωμαϊκὸ ἐργοστάσιο ὄπλων (*fabrica*) τῆς
Θεσσαλονίκης. Μία νέα ἐπιγραφή

Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ

doi: [10.12681/tekmeria.97](https://doi.org/10.12681/tekmeria.97)

To cite this article:

ΣΟΥΡΗΣ Γ. . Α. (1995). Τὸ ρωμαϊκὸ ἐργοστάσιο ὄπλων (*fabrica*) τῆς Θεσσαλονίκης. Μία νέα ἐπιγραφή. *Tekmeria*, 1, 66–78. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.97>

Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ

ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ ΟΠΛΩΝ (FABRICA) ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Τό κρατικό εργοστάσιο οπλων (fabrica) της Θεσσαλονίκης μᾶς ἦταν ἕως τῶρα γνωστό μόνο ἀπό μία ἀναφορά πού γίνεται σ' αὐτό, στόν κατάλογο τῶν ἐργοστασίων αὐτοῦ τοῦ εἴδους τόν ὁποῖο μᾶς παραδίδει ἡ Notitia Dignitatum.¹ Οἱ fabricae ἄρχισαν νά δημιουργοῦνται ἐπί Διοκλητιανοῦ σέ ἀρκετές πόλεις τῶν παραμεθορίων κυρίως ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπου στήθεμευε ὁ κύριος ὄγκος τοῦ στρατεύματος. Οἱ πόλεις αὐτές κατά κανόνα διέθεταν στήν περιοχή τους πηγές ἐφοδιασμοῦ γιά τήν προμήθεια τῶν πρώτων ὑλῶν πού χρησιμοποιοῦσαν τά ἐργοστάσια, ὀδικά δίκτυα γιά τήν μεταφορά τῶν προϊόντων τους καί ἐπίσης ὀχυρωμένες θέσεις γιά τήν ἀσφάλεια τῶν ἐγκαταστάσεών τους.² Τά περισσότερα ἀπό τά ἐργοστάσια αὐτά εἰδικεύονταν στήν κατασκευή συγκεκριμένου εἴδους ἐπιθετικοῦ ἢ ἀμυντικοῦ ὀπλισμοῦ, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τῶν μονάδων πού ἄμεσα ἐφοδίαζαν καί σύμφωνα μέ γενικότερο σχεδιασμό γιά τόν ἐξοπλισμό τοῦ στρατεύματος.³

Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στό ἐργοστάσιο τῆς Θεσσαλονίκης δέν ἔχουμε πληροφορίες

1. Notitia Dignitatum, ἐκδ. O. Seeck (1876), *Or.* XI, 35-9: Illyrici quatuor: Thessalonicensis, Naissatensis, Ratiarensis, scutaria Horreomargensis.

2. Γιά τίς fabricae, ἐκτός ἀπό τά λήμματα στά γενικά ἔργα Daremberg - Saglio, *Dictionnaire des antiquités* II (1876), 959-61 s.v. fabrica (C. Julian) καί *RE* VI (1909), 1925-30 s.v. fabricenses (O. Seeck), βλ. ἀκόμη R. MacMullen, *Inscriptions on Armour and Supply of Arms in the Roman Empire*, *AJA* 64, 1960, 23-40· A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, Ὁξφόρδη 1964, 834-6 καί κυρίως S. James, *The fabricae: State Arms Factories of the Later Roman Empire* στόν τ. J. C. Coulston (ἐπιμ.), *Military Equipment and the Identity of the Roman Soldiers*, *BAR International Series* 394, Ὁξφόρδη 1988, 257-330. Γιά τήν fabrica τῆς Θεσσαλονίκης βλ. τίς σύντομες ἀναφορές τῶν F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro*, Βερολίνο 1839, 184, σμ. 30 καί J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle*, Παρίσι 1984, 15, σμ. 51.

3. Βλ. S. James, ὁ.π., 262 κ.ἐξ., ὅπου μέ πειστικό τρόπο ἀντικρούεται ἡ παλαιότερη θεωρία τοῦ O. Seeck (ὁ.π., 1926) σύμφωνα μέ τήν ὁποία τήν ἐξειδίκευση τῶν ἐργοστασίων στήν κατασκευή συγκεκριμένου εἴδους οπλων τήν ἐπέβαλαν οἱ αὐτοκράτορες, γιά νά ἀποτρέπουν τήν δυνατότητα τῶν πιθανῶν διεκδικητῶν τῆς ἐξουσίας τους νά ἐξοπλίζουν τά στρατεύματά τους ἀπό τήν παραγωγή τῶν ἐργοστασίων μίας μόνο περιοχῆς.

οὔτε γιὰ τό χρόνο τῆς ἴδρουσῆς του οὔτε καί γιὰ τό εἶδος τῶν δπλων πού κατασκευάζε. Ἐπιπλέον δέν γνωρίζουμε τοὺς λόγους πού ὑπαγόρευσαν τή δημιουργία του σέ μία πόλη ἢ ὁποία βρισκόταν σχετικά μακριά ἀπό τήν παραμεθόρια ζώνη.

Ὁ Simon James στήν πρόσφατη συνθετική μελέτη του γιὰ τίς fabricae στό σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας ἐκφράζει τήν ἄποψη ὅτι τό εργοστάσιο αὐτό ἰδρύθηκε ἀπό τόν Γαλέριο στό πλαίσιο τοῦ μείζονος οἰκοδομικοῦ προγράμματος πού ἀνέλαβε στήν πόλη, ὅταν τήν ἐπέλεξε γιὰ ἔδρα του. Τήν πρότασή του αὐτή στηρίζει ὁ James στό παράλληλο τῆς ἴδρουσης ἑνός εργοστασίου δπλων στή Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας, τό ὁποῖο —σύμφωνα μέ μαρτυρία τοῦ Λακτάντιου⁴— ἰδρύθηκε ἀπό τόν Διοκλητιανό ὑπό παρόμοιες συνθῆκες.⁵ Πρόκειται γιὰ μία ἐκδοχή πολύ πιθανή, ἢ ὁποία ὡστόσο δέν μπορεῖ νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπό τίς ἔως σήμερα διαθέσιμες πηγές. Πάντως, ἡ πόλη κατά τήν ἐποχή τῆς ἔλευσης τοῦ Γαλερίου σέ αὐτήν ἦταν ἤδη καλά ὀχυρωμένη μέ τείχη,⁶ ὥστε μποροῦσε νά φιλοξενήσει μέ ἀσφάλεια ἕνα εργοστάσιο αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἐπίσης ἐλάχιστα μπορεῖ νά ἀμφιβάλει κανεῖς ὅτι ἤδη διέθετε λιμάνι⁷ μέσω τοῦ ὁποίου θά μποροῦσε νά διακινεῖται μέρος τουλάχιστον τῶν ἀναγκαίων πρώτων ὑλών ὅσο καί τῆς παραγωγῆς τοῦ εργοστασίου.

Ἐχει ἐπίσης ὀρθά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἀπόφαση τῆς ἴδρουσης ἑνός εργοστασίου δπλων στή Θεσσαλονίκη θά πρέπει νά σχετίζεται μέ τό γεγονός τῆς ὑπαρξῆς μεταλλείων σιδήρου στή Μακεδονία καί ἰδιαίτερα στή γειτονική Χαλκιδική.⁸ Οἱ ἀνάγκες ὡστόσο δλων τῶν εργοστασίων σέ πρώτες ὕλες δέν ἀφοροῦσαν ἀποκλειστικά σ' αὐτό τό μέταλλο. Τά εργοστάσια, π.χ., πού κατα-

4. *De mort. pers.*, 7.

5. Βλ. S. James, ὁ.π., 265.

6. Τά τείχη αὐτά ἐπέτρεψαν στήν πόλη νά ἀντισταθεῖ μέ ἐπιτυχία στίς πολιορκίες τῶν Γότθων λίγο μετά τά μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.: βλ. σχετικά J.- M. Spieser, *BCH* 98, 1974, 516. Γιά τήν ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης κατά τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους βλ. Γ. Βελένης, *Τά τείχη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τόν Κάσσανδρο ὡς τόν Ἡράκλειο*, Θεσσαλονίκη 1989, 27-50.

7. Γιά τό πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς λιμανιοῦ στή Θεσσαλονίκη, πρὶν ἀπὸ αὐτό πού σύμφωνα μέ τόν Ζώσιμο κατασκεύασε ὁ Κωνσταντῖνος τό 322 μ.Χ., βλ. Ἄ. Ριζάκης, Ἡ κοινότητα τῶν «συμπραγματεομένων» Ρωμαίων τῆς Θεσσαλονίκης καί ἡ ρωμαϊκή οἰκονομική διεύθυνση στή Μακεδονία, *Ἀρχαία Μακεδονία IV*, Θεσσαλονίκη 1986, 512 σημ. 5, καί F. Parazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque Romaine (BCH, Suppl. 16)*, Ἀθήνα 1988, 208. Τήν ὑπαρξή λιμανιοῦ στήν πόλη κατά τοὺς πρώιμους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἐπιβεβαιώνει ἔμμεσα καί μία νέα ἐπιγραφή, βλ. E. Voutiras, *Berufs- und Kulturverein: ein δοῦμος in Thessaloniki*, *ZPE* 90, 1992, 87-96.

8. D. Samsaris, *Le mines et la metallurgie de fer et de cuivre dans la province romaine de Macédoine*, *Klio* 69, 1987, 152-162 (σελ. 161). Γιά τά μεταλλεῖα τῆς Μακεδονίας βλ. ἐπίσης A. Keramidčiev, *MacedActaArch* 3, 1977, 103-115.

σκεύαζαν τόξα, βέλη και άσπίδες χρησιμοποιούσαν και άλλες ύλες, κυρίως ξύλο.⁹ Και σέ αυτήν όμως τήν περίπτωση τό συγκεκριμένο εργοστάσιο θά μπορούσε άπρόσκοπτα νά εφοδιάζεται άπό τά δάση τής Μακεδονίας, ή επάρκεια και ή ποιότητα τής ξυλείας τών όποιων είναι γνωστή ήδη άπό τήν κλασική εποχή.¹⁰

Η διάρκεια τής επιβίωσης του εργοστασίου αυτού, όπως άλλωστε και τών άλλων εργοστασίων τής ανατολικής Βαλκανικής, δέν μäs είναι γνωστή. Ο James εκφράζει τήν υπόθεση ότι μετά τίς καταστροφικές επιδρομές τών Ούννων του Άττίλα, λίγο πριν άπό τά μέσα του 5ου αι. μ.Χ., τά εργοστάσια τής περιοχής αυτής σταμάτησαν νά λειτουργούν και ή σχετική δραστηριότητα μεταφέρθηκε για μεγαλύτερη ασφάλεια στην Κωνσταντινούπολη.¹¹ Αυτό ώστόσο δύσκολα μπορεί νά ισχύει σέ ό,τι άφορά στό εργοστάσιο τής Θεσσαλονίκης καθώς ή πόλη, τήν ίδια ακριβώς εποχή (441 μ.Χ.), γίνεται πρωτεύουσα του Ίλλυρικού και άποκτά ιδιαίτερη σπουδαιότητα στό πλαίσιο του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους.¹² Έργοστάσιο άλλων φαίνεται νά ύπήρχε στή Θεσσαλονίκη και κατά τή μέση βυζαντινή περίοδο, όπως δείχνουν μαρτυρίες του 10ου και 12ου αι. μ.Χ.¹³ Δέν γνωρίζουμε βέβαια άν ή κατασκευαστική αυτή δραστηριότητα συνεχίστηκε χωρίς διακοπές στην πόλη άπό τήν εποχή τής ρωμαϊκής fabrica. Κάποιες πάντως σχετικές τεχνικές εμπειρίες είναι πιθανόν νά επιβίωσαν στον τοπικό πληθυσμό.

Οί fabricae ήταν συνήθως μεγάλες παραγωγικές μονάδες οι όποιες άπασχολούσαν πολυάριθμο προσωπικό. Αυτό είχε ως άποτέλεσμα οι εργαζόμενοι σέ αυτές (fabricenses, έλλ. φαρβικήσιοι) νά άποτελούν άξιόλογο στοιχείο του πληθυσμού τών πόλεων στίς όποιες ήσαν εγκατεστημένοι.¹⁴ Άνάλογα αισθητή πρέπει νά ήταν και ή παρουσία τών φαρβικήσιων στην κοινωνική ζωή τής Θεσσαλονίκης τών ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων. Έναν άπό αυτούς μäs γνωρίζει ή νέα επιγραφή που δημοσιεύεται εδώ, ή όποία παράλληλα εμπλουτίζει τίς σχετικά λίγες επιγραφικές μαρτυρίες που διαθέτουμε για τίς fabricae

9. Βλ. S. James, δ.π., 267.

10. Για τά δάση και τήν ξυλεία τής Μακεδονίας βλ. N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, τ. I, Όξφόρδη 1972, 10, 206· R. Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Όξφόρδη 1982, 123, 126 κ.έξ· E. N. Borza, *In the Shadow of Olympus. The Emergence of Macedon*, Princeton 1990, 54-56.

11. Βλ. S. James, δ.π., 285-6.

12. Για τήν σπουδαιότητα τής πόλης κατά τήν εποχή αυτή βλ. Ά. Κωνσταντακοπούλου, *Ίστορική Γεωγραφία τής Μακεδονίας (4ος-6ος αιώνας)*, Γιάννινα 1984, 64 κ.έξ· F. Parazoglou, δ.π., 211-2.

13. Βλ. σχετικά F. Tafel, αὐτ. και J.- M. Spieser, δ.π., (σημ. 2), 44.

14. Βλ. A. H. Jones, δ.π., 835· S. James, δ.π., 276· J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, Λονδίνο 1989, 263.

ἀπό τό σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας.¹⁵

* * *

Μουσείο Θεσσαλονίκης (στό ἐξῆς Μ.Θ.), ἀρ. καταλόγου 18144. Σαρκοφάγος ἀπό λευκόφαιο μάρμαρο, ἡ κύρια ὄψη τῆς ὁποίας περιβάλλεται ἀπό πλαίσιο.¹⁶ Ὁ τόπος εὕρεσής της μᾶς εἶναι ἄγνωστος. Σώζονται τρία θραύσματα της, τά δύο ἀπό τά ὁποία ἀποτελοῦν τμήμα τῆς κύριας ἐνεπίγραφης ὄψης της. Διαστάσεις ἐνεπίγραφων θραυσμάτων: Α (εἰκ. 1) μέγ. μήκος 0,82 μ.· μέγ. πλάτος 0,41. Β (εἰκ. 2) μέγ. μήκος 1,49· μέγ. πλάτος 1,20. Συνολικές διαστάσεις σαρκοφάγου: μήκος 2,40 μ., σῶς. πλάτος 1,26· ὕψος 1,20· πάχος 0,12-0,15. Ὑψος γραμμάτων 0,06. Διάστιχα 0,05. Ὁ δεύτερος στίχος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει χαραχθεῖ σέ *rasura* ἄλλου κειμένου, γεγονός πού δείχνει ὅτι ἡ σαρκοφάγος εἶχε ξαναχρησιμοποιηθεῖ. Ἡ γραφή εἶναι ἐπιμελημένη. Τά γράμματα εἶναι ἐπιμήκη καί σχετικά στενά, ἐνῶ ὑπάρχουν πολλά συμπλέγματα.¹⁷ Τό μέγεθος τοῦ ὀμικρον ποικίλλει καί γενικά εἶναι μικρότερο σέ ὕψος ἀπό τά ὑπόλοιπα γράμματα. Τό ὠμέγα ἔχει γωνιώδη μορφή.¹⁸ Ἡ πλάγια γραμμὴ τοῦ νῦ ἀρχίζει κάτω ἀπό τό ἄνω ἄκρο τῆς ἀριστερῆς κεραίας. Ἡ δεξιὰ λοξή κεραία τοῦ ἄλφα ξεπερνᾷ ἀρκετὰ τήν κορυφή τοῦ γράμματος. Τό σχῆμα τῶν γραμμάτων καί ἡ γενική ἐντύπωση τῆς γραφῆς τοποθετοῦν τό κείμενο στόν ὄψιμο 3ο ἢ στόν 4ο αἰ. μ.Χ.¹⁹

[...c. δ] ανος στρατ[ι]ώτης ἀναφερόμενος ἐν τῇ εἰεῖρᾳ φάβρικι
καί Αὐρ. Σύρα ἢ σύμβιο[ς αὐτο]ῦ ἠγοράσαμεν τὴν σορὸν ταύτην
ἐκ τῶν κοινῶν καμιάτων· εἰ δέ τις ἕτερος] τολμῆση ἀνοῖξει
4 χωρὶς τῶν c. 28 τα]μίω * φ' δ'

15. Τίς σχετικές μαρτυρίες συγκεντρώνει ὁ S. James (ὀ.π., 260). Πρόκειται γιὰ δέκα περίπου ἐπιγραφές, κυρίως ἐπιτύμβιες, οἱ περισσότερες ἀπό τίς ὁποῖες προέρχονται ἀπό τὴν Concordia τῆς Β. Ἰταλίας. Βλ. ἐπίσης D. Feissel, *T & MByz* 9, 1985, 456 = *SEG* 35, 1985, 1486, γιὰ μία νέα ἐπιγραφή σέ σαρκοφάγο ἐνός φαβρικησίου ἀπό τὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας.

16. Ὁ τύπος τῆς σαρκοφάγου εἶναι γνωστός στή Θεσσαλονίκη καί ἀπό ἄλλα παραδείγματα· βλ. G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Μόναχο 1982, 356. Εὐχαριστίες ὀφείλω στή διευθύντρια τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Ἰ. Βοκοποπούλου (†) πού μοῦ παρεχώρησε τὴν ἄδεια γιὰ τὴ μελέτη καί ἔκδοση τῆς ἐπιγραφῆς· ἐπίσης στήν καθ. κ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου γιὰ τὴ βοήθειά της στήν ἀνασύνθεση τῶν θραυσμάτων τῆς σαρκοφάγου.

17. Συμπλέγματα: ΗΣ, ΜΕ, ΗΕ, ΜΒ, ΗΓ, ΜΕ, ΝΣ, ΩΝ, ΝΩΝ, ΜΗ, ΩΡ.

18. Ἡ γωνιώδης μορφή αὐτοῦ τοῦ γράμματος δέν φαίνεται νά χρησιμοποιεῖται στίς ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τόν 4ο αἰ. μ.Χ.· βλ. Εὐθ. Τσιγαρίδας - Κ. Λοβέροδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν στά μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1979, 109 (πίνακας γραμμάτων).

19. Ὁμοίότητα παρουσιάζει ἡ μορφή τῆς γραφῆς μέ αὐτὴ τῶν ἀκόλουθων ἐπιγραφῶν σέ σαρκοφάγους ἀπό τὴ Θεσσαλονίκη: *IG* X.2,1 (στό ἐξῆς *IG*), 547 (3ος αἰ. μ.Χ.), 556 (ante f. III s. p. κατά τόν Edson· μεταγενέστερη τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. κατά τόν πρῶτο ἐκδότη της Β. Καλλιπολίτη· βλ. Β. Καλλιπολίτης - Δ. Λαζαρίδης, *Ἀρχαῖα Ἐπιγραφαὶ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1946, 13, ἀρ. 7), 842 (3ος-4ος αἰ. μ.Χ.).

Ἡ σαρκοφάγος, γιά τήν ὁποία χρησιμοποιεῖται ὁ περισσότερο συνηθισμένος στή Θεσσαλονίκη ὄρος *σορός*,²⁰ ἀγοράστηκε, προφανῶς ἐν ζῳῇ, καί ἀπό τούς δύο συζύγους *ἐκ τῶν κοινῶν καμάτων*, δηλ. μέ χρήματα πού ἀποκτήθηκαν ἀπό κοινές προσπάθειες.²¹

Ἡ καταγωγή καί τῶν δύο προσώπων μᾶς εἶναι ἀγνωστή. Ὁ σύζυγος φαίνεται νά φέρει ἓνα ὀλιγοσύλλαβο, πιθανότατα λατινικό, *cognomen* μέ κατάληξη σέ -*anus* ἢ -*ianus*.²² Τό ὄνομα Σύρα, πού φέρει ἡ σύζυγος, ἀπαντᾷ ἀκόμη μία φορά στή Θεσσαλονίκη σέ ἐπιτάφια ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.²³ Ὁ σύζυγος αὐτοπροσδιορίζεται ἐδῶ ὡς στρατιώτης *ἀναφερόμενος ἐν τῇ εἰερά φάβρικι* (ἢ *φαβρίκι*: βλ. *TLL*, s.v. *fabrica*), δηλ. ὡς στρατιώτης ἐγγεγραμμένος στούς καταλόγους²⁴ τῶν ἐργαζομένων σέ ἓνα αὐτοκρατορικό ἐργοστάσιο ὄπλων. Τό ἐργοστάσιο αὐτό λογικά δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο ἀπό ἐκεῖνο πού ἦταν ἐγκατεστημένο στήν πόλη. Ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ ρωμαϊκές ἀρχές τηροῦσαν σχετικούς καταλόγους στίς *fabricae*, καθῶς τύποι τοῦ ρήματος *ἀναφέρεσθαι* μέ αὐτή τή σημασία ἀπαντοῦν ἄλλες δύο φορές στίς πηγές σέ σχέση μέ πρόσωπα πού ὑπηρετοῦσαν σέ αὐτές.²⁵ Σέ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἀπό τήν Παυταλία τῆς Θράκης ἕνας φαβρικῆσιος δηλώνει τή θητεία του στή *fabrica* τῆς Μαρκιανουπόλεως ὡς ἐξῆς: *ἀναφέρομε ἐν τῇ φά-*

20. Βλ. L. Robert, *RPh* 1974, 215 = *OMS* V, 302.

21. Ὁ τρόπος αὐτός ἀπόκτησης σαρκοφάγου ἀπό συζύγους ἢ ἄλλα συγγενικά πρόσωπα ἀπαντᾷ πολύ συχνά στή Θεσσαλονίκη: βλ. *IG* 564, 572, 842, 877 (*ἐκ τῶν κοινῶν καμάτων*), 445, 478, 531, 562, 580, 583, 613, 628, 824, 903· *SEG* 30, 1980, 642 (*ἐκ τῶν κοινῶν κόπων*). Γιά τό φαινόμενο αὐτό καθῶς καί γιά ἄλλα σχετικά παραδείγματα σέ ἐπιγραφές τοῦ 2ου καί τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἀπό τή Μακεδονία καί τή Θράκη βλ. Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, *Νομικά Ἐπιγραφικά*, Σειρά 2, Ἀθήναι 1979, 73 κ.ἑξ. Γιά παραδείγματα κοινῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος τῶν συζύγων στά κατώτερα κοινωνικά στρώματα βλ. S. Treggiari, *Roman Marriage*, Ὁξφόρδη 1991, 378-9.

22. Οἱ καταλήξεις αὐτές εἶναι ἐξαιρετικά συχνές στά ρωμαϊκά *cognomina*: βλ. I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Ἐλσίνκι 1965, 107-110.

23. *IG*, 490. Ὁ Edson χαρακτηρίζει τό ὄνομα θρακικό. Ὁ G. Mihailov, *CPh* 70, 1975, 55, ἀντίθετα, σημειώνει ὅτι πιθανῶς πρόκειται γιά ἑλληνικό ὄνομα πού ἐνδέχεται μάλιστα νά ὑποδηλώνει καταγωγή ἀπό τή Συρία. Τό τελευταῖο, ὡστόσο, εἶναι ἐλάχιστα πιθανό· ὅπως παρατηρεῖ ὁ H. Solin (*Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rom*, Ἐλσίνκι 1971, 102, σημ. 5) τά ὀνόματα Σύρος, Σύρα εἶχαν ἔνωρίς εἰσχωρήσει στή λατινική ὀνοματολογία καί εἶχαν παύσει νά δηλώνουν τήν καταγωγή τῶν προσώπων πού τά ἔφεραν. Γιά τήν παρουσία τῶν ὀνομάτων αὐτῶν στίς ἐπαρχίες τῆς Βαλκανικῆς βλ. M. Buzalkovska-Aleksova, *ŽA* 34, 1984, 199-204.

24. Γιά τή σημασία αὐτή τῆς μετοχῆς *ἀναφερόμενος* σέ ἐπιγραφές τῶν ὕστερων αὐτοκρατορικῶν χρόνων βλ. L. Robert, *Cahiers Archéol.* 8, 1956, 33, ὅπου παρατίθενται τά παράλληλα: *IG* II², 13218: *Ὀυαλέριος Ἀνδρόνεικος ἀναφερόμενος ἐν τῇ ἱεράῳ παλατίῳ* καί E. Kalinka, *ÖJh* 23, 1926, Beiblatt 205-6, ἀρ. 168: *ἀναφερόμ[ε]νος ἐν τ[ῇ] εἰεράῳ μονητῇ*: βλ. ἐπίσης *Bull. Épig.* 1966, 257.

25. S. James, δ.π., 276.

βριχι *Μαρκιανοπόλι*.²⁶ Ἐπίσης σέ Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α΄ τοῦ ἔτους 539 μ.Χ. γίνεται λόγος γιά τούς ἐν ταῖς φάβριξιν ἀναφερομένους.²⁷ Τό γεγονός ὅτι ὁ στρατιώτης πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐκτός ἀπό τή θητεία του στή *fabrica* δέν ἀναφέρει ὑπηρεσία σέ ἄλλες στρατιωτικές μονάδες, μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι αὐτή ἦταν καί ἡ μόνη θέση στήν ὁποία ὑπηρέτησε κατά τή μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον σταδιοδρομία του.²⁸ Στή θέση αὐτή φαίνεται νά ὀφείλει καί τή στρατιωτική του ιδιότητα καθόσον οἱ *fabricae* εἶχαν ὀργάνωση παρόμοια μέ ἐκείνη τῶν μάχιμων μονάδων καί ἡ θητεία σ' αὐτές λογιζόταν ὡς κανονική στρατιωτική ὑπηρεσία (*militia*).²⁹

Εἶναι ἡ πρώτη φορά πού τό ἐπίθετο *λερά* ἐμφανίζεται στίς ἐπιγραφές γιά νά προσδιορίσει μία αὐτοκρατορική *fabrica*. Σέ νομικές, ὥστόσο, πηγές τοῦ 5ου καί τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. ἀπαντᾷ τόσο τό ἐπίθετο αὐτό, ὅσο καί τό λατινικό του ἀντίστοιχο <*sacra*>,³⁰ τό ὁποῖο ἐπίσης δέν ἐμφανίζεται στίς σχετικές μέ τίς *fabricae* λατινικές ἐπιγραφές.

Ἡ σπάνια ἐμφάνιση τῶν φαβρικησίων στίς πηγές δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά προσδιορίσουμε μέ κάποια ἀκρίβεια οὔτε τήν κοινωνική τους θέση, οὔτε τό βαθμό τῆς ἐνσωμάτωσής τους στίς τοπικές κοινωνίες. Μποροῦμε, ὥστόσο, εὐλόγα νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ιδιότητα τοῦ στρατιωτικοῦ καί τά προνόμια πού τήν παρακολουθοῦσαν ἐξασφάλιζαν ἀκόμη καί στοὺς ἀπλούς (μὴ βαθμοφόρους) φαβρικησίους μία θέση οἰκονομικά καί κοινωνικά πλεονεκτικότερη ἔναντι τῶν κατώτερων στρωμάτων τῶν πόλεων στίς ὁποῖες ἦταν ἐγκατεστημένοι.³¹ Ἀνάλογη φαίνεται νά ἦταν καί ἡ θέση τοῦ φαβρικησίου τῆς ἐπιγραφῆς στήν κοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως τουλάχιστον δείχνει ἡ δυνατότητα του νά ἀγοράσει μία ἀξιοπρεπή σαρκοφάγο.

Οἱ συμπληρώσεις στοὺς στ. 2 καί 3 δέν παρουσιάζουν ἰδιαίτερα προβλήματα. Ἡ πρώτη μπορεῖ νά θεωρεῖται βέβαιη.³² Στή δευτέρα προτιμήθηκε τό *εί*

26. G. Mihailov, *Izvestia Mus. Burgas* 2, 1965, 150-3, ἀρ. 3· βλ. καί *Bull. Épigr.* 1966, 257, ὅπου τό ῥῆμα ἀναφέρομε τῆς ἐπιγραφῆς ἀποδίδεται ὡς «être inscrit sur les rôles de...».

27. *Nov. J.* LXXXV, 3.

28. Πιθανό παράλληλο ἀποτελεῖ ἡ σταδιοδρομία ἐνός βετεράνου ἀπό τήν *Concordia* τῆς Β. Ἰταλίας, ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ ὁποίου ἀναφέρει μόνο τή θητεία του στήν τοπική *fabrica*: *Flavius Calladinus veteranus militavit in fabrica sagittaria* (*CIL* V, 8742).

29. A. H. M. Jones, ὁ.π., 835· S. James, ὁ.π., 279.

30. *CJ* XI, 10, 6: *fabricenses sacrae fabricae* (467-72 μ.Χ.)· *Nov. J.* LXXXV, 3: ἐν ταῖς *λεραῖς φάβριξι* (539 μ.Χ.).

31. Βλ. S. James, ὁ.π., 280. Γιά τήν κοινωνική θέση τῶν βαθμοφόρων φαβρικησίων βλ. C. Foss, *The fabricenses ducenarii of Sardis*, *ZPE* 35, 1979, 279-83.

32. Πρβλ. *IG*, 527: *καί ... ἡ γυνή αὐτοῦ*· ἐπίσης Μ.Θ., ἀρ. καταλ. 8168 (ἀδημοσίευτη): *κέ ... ἡ σύμβιος αὐτοῦ*.

ἀντί τοῦ ἔάν, ὄχι μόνο ἐπειδὴ ἐφαρμόζει καλύτερα στό χωρο πού διατίθεται, ἀλλά καί γιατί φαίνεται νά χρησιμοποιεῖται συχνότερα στίς ἐπιγραφές τῶν σαρκοφάγων τῆς Θεσσαλονίκης τουλάχιστον κατά τόν 3ο αἰώνα.³³

Στό τέλος τοῦ 4ου στίχου μπορεῖ *exempli gratia* νά ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἐξῆς συμπλήρωση: *χωρίς τῶ[ν... c. 10 ... δώσει τῷ εἰρωτάτῳ τα]μίῳ*. Ὁ συνηθέστερα χρησιμοποιούμενος στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης ὄρος γιά τό αὐτοκρατορικό ταμεῖο εἶναι *ιερώτατον ταμεῖον* ἢ ἀπλῶς *ταμεῖον*. Σποραδικά ὡστόσο ἀπαντοῦν καί οἱ ὄροι *κυριακόν ταμεῖον*,³⁴ *φίσκος*,³⁵ *κυρίον Καίσαρος φίσκος*.³⁶ Ὁ ὄρος *εἰρωτάτον ταμεῖον* προτιμήθηκε ἐδῶ καί κατ' ἀναλογία πρὸς τό *εἰρᾶ φάβρικι*, καί γιατί κατά κανόνα χρησιμοποιεῖται στίς ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης πού χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 3ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.³⁷ Στήν ἀρχή τοῦ ἴδιου στίχου μέ τή φράση πού εἰσάγει τό ἐπίρρημα *χωρίς*, οἱ ἰδιοκτῆτες τῆς σαρκοφάγου εἴτε ἀναφέρονται στά πρόσωπα πού ἐξαιροῦν ἀπό τή γενική ἀπαγόρευση ταφῆς σέ αὐτήν, εἴτε ὀρίζουν ὅτι κανένας ἄλλος δέν ἔχει αὐτό τό δικαίωμα ἐκτός ἀπό τούς ἴδιους.³⁸ Στήν πρώτη περίπτωση, σύμφωνα μέ τά γνωστά σχετικά παραδείγματα ἀπό τήν ἴδια τή Θεσσαλονίκη, τά πρόσωπα πού ἐξαιροῦνται θά μπορούσε νά εἶναι τά παιδιά τῶν ἰδιοκτητῶν,³⁹ ἄλλοι συγγενεῖς⁴⁰ ἢ οἱ κληρονόμοι τους.⁴¹ Συνεπῶς, οἱ πιθανές συμπληρώσεις πού εἶναι δυνατό νά προταθοῦν ἐδῶ εἶναι ἀρκετές. Ἄν, ὡστόσο, τό αὐτοκρατορικό ταμεῖο ἀποδίδεται στό στίχο μέ τόν ὄρο πού προτείναμε παραπάνω, ἐπικρατέστερες συμπληρώσεις γιά τό κενό τῶν 10-11 περίπου γραμμάτων πού ἀπομένει εἶναι οἱ ἀκόλουθες: *τῶ[ν τέκνων ἡμῶν] ἢ τῶ[ν κληρονόμων]*.

Terminus post quem γιά τή χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς ἀποτελεῖ ἡ πρω-

33. Βλ. e.g., *IG*, 543: *εἰ δέ τις ἕτερος τολμήσῃ*, 556, 572· πρβλ. P. M. Nigdelis, *Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki*, *ZPE* 102, 1994, 299 σημ. 9. Γιά ἄλλα σχετικά παραδείγματα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἀπό τή Μακεδονία βλ. D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Ἀθήνα 1983, ἀρ. 62 (Βέροια), 231-2 (Φίλιπποι).

34. *IG*, 534 (2ος-3ος αἰ. μ.Χ.).

35. *IG*, 558 (μέσα 3ου αἰ. μ.Χ.).

36. Μ. Θ. ἀρ. καταλ. 5670 (ἀδημοσίευτη).

37. E.g. *IG*, 556, 566, 591 καί 842.

38. *IG*, 562: *χωρίς τῶν προγεγραμμένων*· πρβλ. *IG*, 842: *χωρίς τῆς τελευτῆς μου*.

39. *IG*, 571: *χωρίς τῶν τέκνων ἡμῶν* πρβλ. 564, 591.

40. Σαρκοφάγος τοῦ Αὔρηλιου Θάλλου Μ.Θ. *χωρίς* ἀρ. καταλόγου (ἀδημοσίευτη): *χωρίς τῶν ἐκ τοῦ γένους*· πρβλ. *IG*, 572, 768.

41. *IG*, 556: *χωρίς τῶν [κλ]ηρονόμων*· ἐπίσης σαρκοφάγος τοῦ Αὔρηλιου Λυσιμάχου ἀπό τήν Ἔδεσσα (βλ. A. B. Tatakis, *Macedonian Edessa. Prosopography and Onomasticon*, Ἀθήνα 1994, 37, ἀρ. 56) Μ.Θ. ἀρ. κατ. 8168 (ἀδημοσίευτη): *χωρίς τῶν ἐμῶν κληρονόμων*.

ιμότερη πιθανή χρονολογία γιά τήν ἴδρυση τοῦ ἐργοστασίου δπλων πού ἀναφέρεται σ' αὐτήν, δηλ. ἡ περίοδος τῆς βασιλείας τοῦ Διοκλητιανοῦ κατά τήν ὁποία ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες *fabricae*.⁴² Ὁ *terminus* αὐτός θά μπορούσε ἴσως νά μεταφερθεῖ κατά δύο περίπου δεκαετίες ἀργότερα, στίς ἀρχές δηλ. τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ἂν, ὅπως εἶναι πιθανόν, ὁ φαβρικήσιος τῆς ἐπιγραφῆς βρῖσκεται πρὸς τό τέλος τῆς θητείας του (ἡ ἀγορά σαρκοφάγου δείχνει, ἄλλωστε, κάποια ὄριμη ἡλικία), καί δέν ἔχει ὑπηρετήσει σέ ἄλλη θέση.

Δυσχερέστερος εἶναι ὁ προσδιορισμός ἑνός *terminus ante quem*. Ἐνδειξη ἐδῶ ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι τό πρόστιμο πού ἐπιβάλλεται γιά τήν παραβίαση τῆς σαρκοφάγου, ὀρίζεται σέ δηνάρια. Ὡστόσο, ἡ πρακτική αὐτή κατά τόν 4ο αἰ. μ.Χ., λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ, φαίνεται σταδιακά νά ἐγκαταλείπεται στό σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας. Ἦδη ἀπό τά τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. οἱ ἰδιοκτῆτες τάφων ἀρχίζουν νά ὀρίζουν τά σχετικά πρόστιμα σέ βάρους πολύτιμων μετάλλων (λίτρες χρυσοῦ ἢ ἀργύρου).⁴³ Στήν Θεσσαλονίκη μάλιστα, ἀλλά καί σέ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας (Βέροια, Φίλιπποι), τό φαινόμενο φαίνεται νά ἀποτελεῖ κανόνα στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ 4ου καί τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.⁴⁴ Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι σέ πέντε λίτρες ἀργύρου ὀρίζεται τό πρόστιμο στήν ἐπιγραφή τῆς σαρκοφάγου κάποιου Αὐρηλίου Ζωσίμου ἀπό τή Θεσσαλονίκη, ἡ μορφή τῆς γραφῆς τῆς ὁποίας παρουσιάζει πολύ μεγάλη ὁμοιότητα μέ τήν ἐπιγραφή πού ἐξετάζεται ἐδῶ, καί ὡς ἐκ τούτου εἶναι πιθανόν σύγχρονες.⁴⁵ Προφανῶς ἡ ἐπιγραφή τοῦ φαβρικήσιου ἀποτελεῖ δείγμα ἐπιβίωσης τῆς παλαιᾶς πρακτικῆς, ἡ χρήση τῆς ὁποίας δέν γνωρίζουμε πόσο διήρκεσε μετά τήν ἐμφάνιση τῆς νέας. Δέν πρέπει πάντως νά ἐπιβίωσε μετά τά τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., καθόσον κατά τόν 5ο αἰ. μ.Χ. λόγω τῆς παρακμῆς τοῦ ἀργυροῦ νομίσματος,⁴⁶ ἀλλά καί πιθανῶς ὑπό τήν ἐπίδραση τῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας τοῦ ἔτους 357, πού ἐπέβαλλε τήν ποινή τῆς καταβολῆς 10 λίτρων χρυσοῦ σέ δσους κατέστρεφαν τάφους,⁴⁷ οἱ ἰδιοκτῆτες τάφων φαίνεται νά ὀρίζουν τά σχετικά πρόστιμα ἀποκλειστικά σέ βάρους χρυσοῦ. Αὐτό τουλάχιστον συμβαίνει στή Σάλωνα τῆς Δαλματίας ἀπό ὅπου προέρχεται ἕνας μεγάλος ἀριθμός σχετικῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν τοῦ 4ου καί τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.⁴⁸

42. Βλ. R. Mac Mullen, *δ.π.*, 29· S. James, *δ.π.*, 265.

43. Βλ. L. Robert, *Hellenica* III, 106-7· D. Feissel, *δ.π.*, 69, 197 καί Ch. Rouechè, *Aphrodisias in Late Antiquity*, Λονδίνο 1989, 192.

44. *IG*, 556, 842 (Θεσσαλονίκη): D. Feissel, *δ.π.*, ἀρ. 62, 295 (Βέροια), 231-2 (Φίλιπποι).

45. *IG*, 556 (γιά τή χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς βλ. παραπ. σημ. 19).

46. Βλ. A. H. Jones, *δ.π.*, 440.

47. *CJ* IX, 19, 4.

48. Βλ. J.-P. Caillet, *L'amende funéraire dans l'épigraphie chrétienne de Salone*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatiscu* 81, 1988, 33-45 ἰδιαίτ. 40-2, ὅπου καί ἡ σχε-

Τό ύψος τοῦ προστίμου πού ἀναγράφουν οἱ ἐπιγραφές σέ σαρκοφάγους ἀποτελεῖ ἐπίσης ἔνδειξη γιά τή χρονολόγησή τους. Στή Θεσσαλονίκη, ὅπως καί γενικότερα στήν αὐτοκρατορία, τά σχετικά ποσά ἀκολουθοῦν κατά τόν 3ο αἰ. μ.Χ., λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ, μία αὐξητική τάση.⁴⁹ Ἀποτέλεσμα τοῦ φαινομένου αὐτοῦ εἶναι νά ἀπαντοῦν στίς σαρκοφάγους τῆς πόλης κατά τόν αἰώνα αὐτόν ποσά πού κυμαίνονται ἀπό 50.000 ἕως 120.000 δηνάρια.⁵⁰ Σέ δύο μάλιστα μεμονωμένες περιπτώσεις σαρκοφάγων, πού πιθανότατα ἀνήκουν στά τέλη τοῦ 3ου ἢ στόν 4ο αἰ. ἐμφανίζονται τά πολύ μεγάλα ποσά τῶν 500.000⁵¹ καί 1.300.000⁵² δηναρίων. Εἶναι ἄγνωστο, ὡστόσο, ἂν τήν αὐξητική αὐτή τάση ἀκολουθοῦν ὅλοι οἱ ἰδιοκτῆτες σαρκοφάγων τῆς πόλης ἢ ἂν ὀρισμένοι ἀπό αὐτούς ἐξακολουθοῦν νά ὀρίζουν ὡς πρόστιμα μικρότερα ποσά.

Τό μονόγραμμα πού χρησιμοποιεῖται μετά τό σύμβολο τῶν δηναρίων προφανῶς ἀποτελεῖ μία πιό ἀνεπτυγμένη μορφή τοῦ μονογράμματος Μ, μέ τό ὅποιο συνήθως δηλώνεται ὁ ἀριθμός *μύρια* ἢ ἡ *μυριάς*.⁵³ Στίς σχετικές ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης τό μονόγραμμα αὐτό κατά κανόνα χρησιμοποιεῖται γιά νά δηλωθεῖ ὁ ἀριθμός *μύρια*, ὅποτε τό ποσό πού ὀρίζεται ἐδῶ ὡς πρόστιμο φαίνεται κατ' ἀρχήν νά εἶναι *μύρι(α) φ' = 10.500* δηνάρια. Τό ποσό ὡστόσο αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σχετικά μικρό γιά τήν προχωρημένη ἐποχή στήν ὁποία ἀνήκει ἡ ἐπιγραφή, ὅταν γνωρίζουμε ὅτι πρὸς τά τέλη τοῦ 3ου αἰ. καί ἴσως ἀκόμη νωρίτερα, ἀρκετοί ἰδιοκτῆτες σαρκοφάγων τῆς Θεσσαλονίκης ὀρίζουν ὡς πρόστιμα τά πολύ μεγαλύτερα ποσά πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω.

Τό συγκριτικά χαμηλό αὐτό ὕψος τοῦ προστίμου ἐπιβάλλει νά συζητήσουμε τό ἀκόλουθο ἐνδεχόμενο: τό μονόγραμμα πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ θά μποροῦσε νά μή σημαίνει *μύρι[α]* ἀλλά *μυρι[άδας]* καί τό γράμμα φ πού ἀκολουθεῖ νά δηλώνει τόν πολλαπλασιαστή, δηλ. 500 *μυριάδες = 5.000.000* δηνάρια.⁵⁴ Ἡ πιθανότητα νά συμβαίνει αὐτό εἶναι μεγάλη. Στή Θεσσαλονίκη

τική μέ τά πρόστιμα στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ 4ου καί τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. βιβλιογραφία.

49. Βλ. Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, *Νομικά Ἐπιγραφικά*, Ἀθήναι 1977, 38-9· Ρ. Μ. Nigdelis, δ.π., 299.

50. *IG*, 546-8 (50.000 δηνάρια), Ρ. Μ. Nigdelis, δ.π., 299 (75.000 δηνάρια), *IG* 564, 613 (100.000 δηνάρια), 572 (120.000 δηνάρια σέ δύο ἀποδέκτες).

51. Μ.Θ., ἀρ. κατ. 8168 (βλ. σημ. 41), ἀδημοσίευτη.

52. *IG*, 591.

53. Βλ. Μ. Guarducci, *Epigrafia Greca* I, Ρώμη 1967, 423.

54. Δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ἓνα σχετικά πρόστιμο δημιουργεῖ στήν ἔρευνα παρόμοιο πρόβλημα, ἀλλά καί τήν ἴδια ἀμηχανία. Ἡ συντομογραφία π.χ. Μ αφ' μέ τήν ὁποία δηλώνεται τό πρόστιμο σέ ἐπιγραφή ἀπό τήν Πέρινθο (Ε. Kalinka, *ÖJh* 1, 1898, Beibl. 114 ἀρ. 10), ἐρμηνεύεται ἀπό τόν πρῶτο ἐκδότη της ὡς *μύ(ρια) αφ' = 11.500* δηνάρια, ἐνῶ ἀπό τούς G. Seure, *BCH* 36, 1912, 608-9 καί Ch. Avezou -

βέβαια τὰ πολλαπλάσια τῆς μυριάδας δηλώνονται συνήθως μέ τόν ὀρθόδοξο τρόπο, δηλ. μέ ἓνα Μ ἐπάνω στό ὁποῖο προστίθεται ἓνα μικρότερο γράμμα πού δείχνει τόν ἀριθμό τῶν μυριάδων (π.χ. $\overset{\text{E}}{\text{M}} = \mu(\text{μυριάδες}) \text{ πέντε}$).⁵⁵ Ὑπάρχουν ὥστόσο στίς ἐπιγραφές τῆς πόλης καί δύο παραδείγματα, στά ὁποῖα τό γράμμα πού ἀκολουθεῖ τό μονόγραμμα $\overset{\text{Y}}{\text{M}}$ δηλώνει, κατά πάσα πιθανότητα, τόν πολλαπλασιαστή τῶν μυριάδων.⁵⁶ Ἐπίσης γενικότερα στήν αὐτοκρατορία ἡ πρακτική αὐτή, παρ' ὅ,τι ἀπαντᾷ σπάνια, φαίνεται νά ἀκολουθεῖται κατά τούς ὕστερους αὐτοκρατορικούς χρόνους.⁵⁷

Ὁ ἔξαιρετικά μεγάλος πληθωρισμός πού ἐπληξε τήν αὐτοκρατορία κατά τόν 4ο αἰ. μ.Χ. καί ἡ συνακόλουθη ραγδαία ὑποτίμηση τοῦ δηναρίου⁵⁸ καθιστοῦν τό ποσό τῶν 5.000.000 δηναρίων πολύ πιθανό. Στό ποσό αὐτό περίπου θά πρέπει νά ἀνερχόταν, γιά παράδειγμα, κατά τά ἔτη 335-337 ἡ ἀξία σέ δηνάρια τοῦ προστίμου τῶν 5 λιτρῶν ἀργύρου⁵⁹ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς σαρκοφάγου τοῦ Αὐρηλίου Ζωσίμου (IG X. 2, 1, 556), πού, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, λόγω τῆς ὁμοιότητά τῆς γραφῆς, φαίνεται νά εἶναι περίπου σύγχρονη μέ τή δική μας. Ἀνάλογου ὕψους πρόστιμα, ἐκπεφρασμένα σέ δηνάρια ἢ γενικά σέ μή χρυσό νόμισμα, παρ' ὅ,τι ἀπαντοῦν ἔξαιρετικά σπάνια, δέν εἶναι ἀγνωστα στίς σχετικές ἐπιγραφές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.: σέ 4.000.000 δηνάρια ἀνέρχεται συνολικά τό ποσό πού ὀρίζεται ὡς πρόστιμο σέ ἐπιγραφῆ σαρκοφάγου ἀπό τήν Καλλιπτολη τῆς Θράκης.⁶⁰ Ἐπίσης τό ποσό τῶν 1.000 folles —πού ἀντιστοιχεῖ σέ 12.500.000 δηνάρια— ὀρίζει ὡς πρόστιμο, μέ

Ch. Picard, *Mélanges Hist* 32, 1912, 360 ὡς *μυ(ριάδας) αφ'* = 15.000.000 δηνάρια.

55. IG 546-8: $\overset{\text{E}}{\text{M}}$ · P. M. Nigdelis, δ.π., 299: $\overset{\text{E}}{\text{M}}$ · ἐπίσης M.Θ. ἀρ. καταλ. 8166 (βλ. παραπ. σημ. 41), ἀδημοσίευτη: $\overset{\text{E}}{\text{M}}$.

56. IG 564: $\overset{\text{Y}}{\text{M}}$ I = *μυ(ριάδας) ι'*· ἐπίσης IG 572· γιά τήν ἐπιγραφή αὐτή βλ. H. Castritius, *Archäol. Anz. Beibl.* 85, 1970, 97.

57. Γιά σχετικά παραδείγματα βλ. Le Bas - Waddington, *Voyage archéologique en Asie Mineure, Syrie*, Παρίσι 1870 III ἀρ. 2036 καί CIG 2782 μέ τά σχόλια πού κάνει σέ αὐτά ὁ J.-P. Callu, Denier et Nummus (300-354) στόν τ. *Les "dévaluations" à Rome I*, Ρώμη 1978, 115, σημ. 37· ἐπίσης Ch. Roueché, δ.π., 242-3, ἀρ. 213.

58. Γιά τά φαινόμενα αὐτά βλ. A. H. Jones, *The Roman Economy* (ἐκδ. P. A. Brunt), Ὁξφόρδη 1974, 212-3· J.-P. Callu, J.-N. Barrandon, L'inflation nel IV secolo (295-361): il contributo delle analisi στόν τ. A. Giardina (ἐπιμ.), *Società romana e impero tardoantico I*, Bari 1986, 559-99 ἰδιαίτ. 569-82.

59. Σύμφωνα μέ ὑπολογισμούς πού βασίζονται σέ παπυρικές μαρτυρίες ἡ τιμή μίας λίτρας ἀργύρου κατά τά ἔτη 335-337 ἦταν 1.080.000 δηνάρια· βλ. J.-P. Callu, Analyse métalliques et inflation: l'Orient romain de 295 à 361/8 στόν τ. *Hommes et richesses dans l'Empire byzantine (IVe-VIIe siècle)*. *Realités Byzantines*, I, Παρίσι 1989, 226.

60. IGR I, 819· βλ. A. Π. Χριστοφιλόπουλος, δ.π., (σημ. 49), 39· ὡς ἀποδέκτες τοῦ προστίμου ὀρίζονται τό αὐτοκρατορικό ταμεῖο (3.000.000 δηνάρια) καί ἡ πόλη (1.000.000 δηνάρια).

αποδέκτη τή χριστιανική εκκλησία τής πόλης του, ένας ιδιοκτήτης σαρχοφάγου από τή Σάλωνα τής Δαλματίας.⁶¹

Οί παλαιογραφικές καί κυρίως οί έσωτερικές ένδείξεις τής έπιγραφής πού συζητήθηκαν παραπάνω, μάς έπιτρέπουν νά τήν χρονολογήσουμε, μέ σχετική ασφάλεια, στόν 4ο αί. μ.Χ. *Αν τό ύψος τοῦ προστίμου πού αναφέρει εἶναι πράγματι 5.000.000 δηνάρια, πού εἶναι καί τό πιθανότερο, μιá ακριβέστερη χρονολόγησή της στόν αἰώνα αὐτό θά ἦταν παρακινδυνευμένη. *Επικρατέστερη πάντως φαίνεται ἡ ἐποχή ραγδαίας ἀνόδου τοῦ πληθωρισμοῦ, δηλ. ἡ 3η καί ἡ 4η δεκαετία τοῦ αἰώνα.⁶² Μεταγενέστερη χρονολόγηση εἶναι λιγότερο πιθανή, ἐφόσον θά καθιστοῦσε τό ποσό αὐτό ὑπερβολικά χαμηλό λόγω τής περαιτέρω δραματικῆς ἀνόδου τοῦ πληθωρισμοῦ.⁶³

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Α. Σουρής

61. *CIL* III, 9597· βλ. J.- P. Caillet, δ.π., 41.

62. Γιά τή ραγδαία ἀνοδο τοῦ πληθωρισμοῦ στίς δεκαετίες αὐτές βλ. J.- P. Callu, J.- N. Barrandon, δ.π., (σημ. 58), 569-73.

63. Γιά παράδειγμα ἡ τιμή μιᾶς λίτρας ἀργύρου ἔφθασε κατά τό ἔτος 359 τά 68.000.000 δηνάρια· βλ. J.- P. Callu, δ.π., (σημ. 59), 227.

SUMMARY

THE ROMAN ARMS FACTORY (FABRICA) IN THESSALONIKI. A NEW INSCRIPTION

The *fabrica* in Thessaloniki was hitherto known to us from a single reference in the *Notitia Dignitatum*. The text published here confirms its existence in the 4th century AD. It is an inscription on a sarcophagus that was bought by a married couple with money they had earned together. The husband describes himself as a soldier registered on the rolls of the workers in a state arms factory, which logically must be the one in the city. This was probably the only post he had ever held, at least thus far in his career.

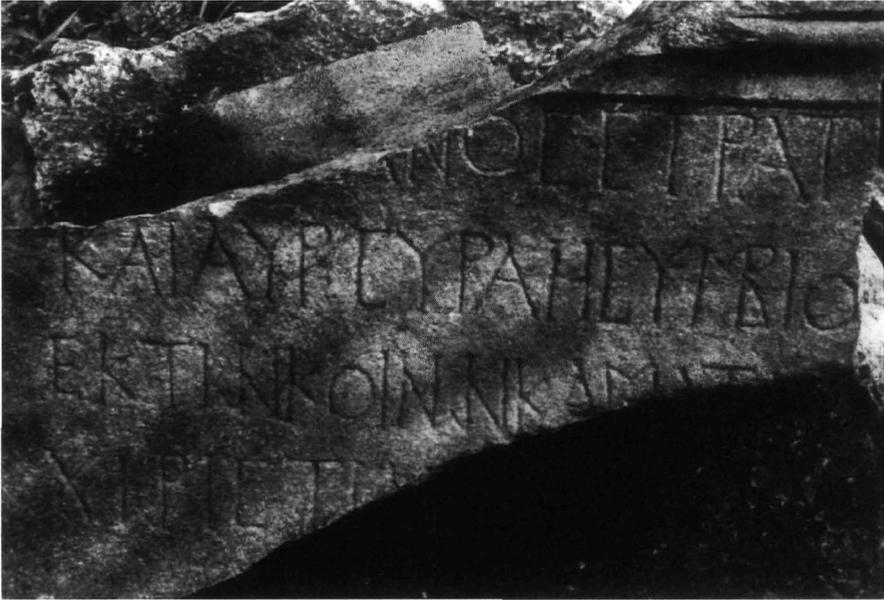
An obvious *terminus post quem* for the inscription is the earliest possible time when the arms factory could have been established, i.e. Diocletian's reign, which was when the first *fabricae* appeared. The *terminus* could perhaps be shifted by a couple of decades —to the early 4th century AD— if, as seems likely, the soldier mentioned in the inscription was close to the end of his service (the purchase of a sarcophagus suggests a person of mature years) and if he had never served anywhere else.

A *terminus ante quem* is more difficult to determine; though the fact that the fine for violating the sarcophagus is specified in denarii is an indication that the inscription should be dated to before the 5th century AD. The practice seems gradually to have been abandoned throughout the Empire in the 4th century AD, owing to inflation. Already by the end of the 3rd century, owners of tombs were starting to stipulate the relevant fines in terms of weight of precious metal (so many pounds of gold or silver, for instance).

The abbreviation that follows the symbol for denarii admits of two readings: μύρι(α) or μυρι(άδας). In the first case the fine would be 10.500 denarii, in the second 5.000.000. In view of the relatively late date of the inscription, the latter seems more likely. In Thessaloniki, as elsewhere in the Empire, sepulchral fines gradually increased in the 3rd century, because of inflation, so that at this time fines ranging from 50.000 to 120.000 denarii are attested in the city. In fact there are two known cases, of sarcophagi that probably date from the late 3rd or the 4th century, in which the very large sums of 500.000 and 1.300.000 denarii are stipulated. Although rare, fines of

this magnitude, expressed in denarii, are by no means unknown in such inscriptions in the 4th century AD in the Empire as a whole.

Palaeographic data, and particularly the inscription's internal evidence, enable us to date it, with relative certainty, to the 4th century AD. If, as seems probable, the amount of the fine is indeed 5.000.000 denarii, it would be risky to attempt a more precise dating within that century. The most likely period, however, seems to be the time of rapid inflation, i.e. the 3rd or 4th decade. A later dating would make the fine improbably low, owing to the continuing rise of inflation.

Γ. Α. Σουρής: Ἐπιγραφή σαρκοφάγου Μ.Θ., ἀρ. καταλ. 18144. Ἀπότμημα Α. (εἰκ. 1)
(S. 69).

Γ. Α. Σουρής: Ἐπιγραφή σαρκοφάγου Μ.Θ., ἀρ. καταλ. 18144. Ἀπότμημα Α. (εἰκ. 2)
(S. 69).